

Żaboklicka, Anna

Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej w XV-XVI w. na przykładzie ziemi liwskiej

Przegląd Historyczny 49/2, 250-260

1958

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ANNA ŻABOKLIĆKA

Zmiany w strukturze drobnej własności szlacheckiej w XV—XVI w. na przykładzie ziemi liwskiej

Zagadnienie drobnej własności ziemskiej w Polsce XVI w. wiąże się ze zjawiskiem szlacheckich gospodarstw bezkmięcych. Gospodarka tego typu najliczniej reprezentowana jest na Mazowszu, gdzie tworzy zwarte kompleksy (zwłaszcza na północno-wschodzie, w dorzeczu Narwi i Bugu: w ziemiach łomżyńskiej, nurskiej, rożańskiej — ponadto w liwskiej i powiatach mławskim i płońskim województwa płockiego), a średnia łanów w posiadaniu szlachty zagrodowej jest tu najwyższa w porównaniu z innymi regionami ówczesnej Polski¹. Nie wyjaśniono jeszcze w pełni genezy tego typu własności; jest to zagadnienie trudne i wymaga pogłębienia studiów zarówno nad ustrojem społecznym, jak ekonomiką okresów wcześniejszych. Rozpatrywanie tego zjawiska w kategoriach ewolucji społeczno-politycznej, lub odwrotnie — ujmowanie jedynie od strony gospodarczej nie wyjaśni go dostatecznie. Zastrzeżenie to odnosi się również do niniejszego artykułu, którego stosunkowo szczupły zakres: drobnoszlachecka własność w ziemi liwskiej w XV—XVI w. — zawężony jeszcze niezbyt obfitą podstawą źródłową nie pozwala uogólnić wniosków wyciągniętych na podstawie analizy przemian stanu własności paru kompleksów wsi, badanych w okresie intensyfikacji gospodarki tego typu, nie zaś jej początków.

Rozdrobnienie własności szlacheckiej w ziemi liwskiej u schyłku XVI w. wyrażają w przybliżeniu poniższe cyfry zestawione na podstawie rejestru poborowego, spisane ok. 1578 r.². We własności folwarcznej na jednego właściciela przypada średnio nieco powyżej 3 osiadłych łanów kmięcych³, przy czym największa „fortuna“ wynosząca 23 łany znajduje

¹ Średnia łanów zagrodowych przypadających na jednostkę powierzchni na Mazowszu wynosi ok. 20 łanów na milę² (tj. ok. 11 mórg na km²), podczas gdy w Wielkopolsce tylko 2 łany, a w Małopolsce zaledwie 1,3 łana. Por. A. P a w i ń s k i, *Polska XVI w. pod względem geograficzno-historycznym* t. V, *Mazowsze*, Warszawa 1892, Wstęp, s. 67.

² Jest to jedyny szczegółowy rejestr tej ziemi z XVI w., który wymienia poszczególnych właścicieli w obrębie wsi. Rejestr ten zachował się (z niewielkimi brakami) w AGAD w dwu fragmentach: w ASK I ks. 27, k. 939—980 oraz ks. 51, k. 1—10 v. Jest on niedatowany; przybliżona data została ustalona na podstawie wysokości stawek poboru. Oprócz tego rejestru dla ziemi liwskiej zachowały się sumaryczne rejestry z 1563 r. (publikowany przez A. P a w i ń s k i e g o, op. cit., s. 414 nn oraz z 1567 r. (AGAD ASK I ks. 38, k. 588 nn).

³ Na ok. 200 (imiennie wyliczonych) właścicieli folwarcznych, przypada ok. 650 łanów kmięcych.

się w rękach Jakuba Ciesielskiego, właściciela trzech wsi w ziemi liwskiej⁴, a także posiadłości w powiecie stężyckim⁵. Jest to zarazem prawie jedyna wykazana indywidualna własność, której rozmiary przekraczają 10 łanów kmiecych⁶. Na ogół działki szlachty folwarcznej są własnością kilku, zazwyczaj spokrewnionych właścicieli. Średnia wielkość działki szlachty zagrodowej wynosi niecałe 0,45 łana⁷; na średnią tę składają się jednak różnej wielkości gospodarstwa rolne. Przykładem może być wieś Roguszyno Stare, w której cały areał rolny — 14 łanów — podzielony jest między 51 właścicieli nie posiadających kmieci; obok parołańowych działów występują tam również zaledwie kilkumorgowe⁸. Średnia wielkość gospodarstwa szlachty zagrodowej jest więc nieco niższa od wielkości ówczesnego nadziału kmiecego, ale prawdopodobnie mieści się w granicach względnej samodzielności gospodarczej (podstawa utrzymania jednej rodziny). Nie można tego natomiast powiedzieć o działach paromorgowych, jeżeli nie łączą się one z ubocznymi zajęciami dochodowymi ich właścicieli⁹.

Nasuwa się pytanie, w jakiej mierze ten stan rzeczy jest odbiciem wcześniejszego układu stosunków własnościowych, a w jakiej późniejszych zmian zachodzących w strukturze własności w XVI w.

Jakkolwiek brak jest tak szczegółowych przekazów odnoszących się do całości osadnictwa ziemi liwskiej, jak wspomniany rejestr 1578 r., to obok nielicznych dokumentów zawierających wiadomości o zmianach majątkowych w obrębie poszczególnych wsi, zachował się przywilej ks. Konrada III z końca XV w., zwalniający dużą grupę majątków szlacheckich ziemi czerskiej i liwskiej od obowiązku budowy i naprawiania zamków¹⁰. Zwolnienie to nie objęło wszystkich działów szlachty, ponieważ zostało udzielone na podstawie opłat wniesionych przez część właścicieli¹¹, niemniej jednak zawiera zapisy dotyczące ok. 60 wsi w ziemi liwskiej. Dokument ten o każdej grupie właścicieli mówi, że zwolnienie to — poza

⁴ Są to wsie: Ozorów, Czerniew, Kłodzie (w parafii Niwiska). AGAD ASK I ks. 27, k. 940 v.

⁵ Por. *Regesta theloni aquatici wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. R. D u d a, Kraków 1915, s. 328.

⁶ Poza Jakubem Ciesielskim rejestr wymienia Andrzeja Ossowińskiego, który posiada 15½ łana kmiecego w trzech wsiach (Ossownie, Grabówce i Rudzienku) AGAD ASK I ks. 51, 4v-5.

⁷ Na ok. 1000 osób (imiennie wyliczonej) szlachty zagrodowej przypada ok. 460 łanów.

⁸ Np. — Stanislaus ol. Nicolai Dec de 3 morgis, Matias Domat — ex portione Kuligowska de 2 morgis et 2 ortulanis — AGAD ASK I ks. 51, k. 5-5v.

⁹ Dla ziemi liwskiej brak jest wiadomości na ten temat, ale np. w pow. księskim na przełomie XV—XVI w. szlachta zagrodowa łączy zajęcia rolne z rzemiosłem (por. K. P o t k a i s k i, *Zagrodowa szlachta i wlotyczne rycerstwo w województwie krakowskim*, RAU whf t. XXIII, s. 244), podobnie w woj. płockim drobna szlachta na początku XVI w. zajmuje się rzemiosłem (ASK I ks. 41, k. 109, 110v) przybierając czasem nazwiska urobione od uprawianych gałęzi zawodów; w tym samym czasie uboga szlachta ziemi sudeckiej trudni się karczmarstwem (por. L. B i a ł k o w s k i, *Ziemia Sandecka*, „Przegląd Historyczny“ t. XII, 1911, s. 232 nn).

¹⁰ *Kod. dypl. ks. Maz.*, nr 236; wpis AGAD Metr. Koronna (MK) ks. 5, k. 190 n. Dokument ten datowany jest na 1476 r., jakkolwiek istnieją pewne niezgodności w tytułach świadków (por. A. W o l f f, *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji*, Warszawa 1929, s. 101).

¹¹ W oryginale przy poszczególnych zapisach znajdują się notki marginalne: *erimit*. MK 5, k. 190, *passim*.

szlachtą imiennie wyliczoną — obejmuje jej dobra, wraz z ludnością, rozgraniczając dość wyraźnie dwie kategorie tej ludności: kmieci i „mieszkańców“ (*incolae*). W obrębie tej drugiej kategorii mieści się zapewne spauperyzowana ludność wiejska jak zagrodnicy, komornicy czy rzemieślnicy. Na podstawie tego dokumentu można ustalić liczbę wsi dla końca XV w., w których znajdują się majątki posiadające kmieci oraz działy pozbawione łańów osiadłych przez kmieci.

Wśród 60 wymienionych wsi, 43 posiada kmieci, a zaledwie 17 wykazuje ich brak. Porównując ten stan rzeczy ze stanem z końca XVI w. stwierdzamy, że spośród tych 43 wsi, w których znajdowały się łąny kmiecie, 16 wsi stanowi wyłączną własność szlachty zagrodowej¹², w pozostałych natomiast obok własności szlachty folwarcznej istnieje mieszana — folwarczno-zagrodowa. Zmieniła się więc forma zagospodarowania: znikły łąny kmiecie, które przeszły w tym czasie pod uprawę szlachty.

Przemiany struktury własnościowej w obrębie poszczególnych osiedli wymagają jeszcze dalszych badań. Przykłady podane poniżej zilustrują zmiany stanu posiadania w większym kompleksie wsi (który stanowiąc na początku XVI w. część rozległych dóbr rodziny Zaliwskich ulega w ciągu XVI w. rozdrobnieniu) — oraz zmiany w paru wsiach drobnoszlacheckich¹³.

Majątek Zaliwskich wyrósł na przełomie XV i XVI w. Jego częścią były dobra dziedziczne w ziemi liwskiej. Nie wydaje się jednak, aby dobra te były głównym zrębem fortuny; przeczy temu wiele faktów świadczących o tym, że jeszcze w końcu XV w. w posiadaniu Zaliwskich były zaledwie drobne działy rozsiane w czterech wsiach: Zaliwiu, Żelkowie, Dąbrówce i Wołyńcu. Dowodzi tego po pierwsze kilkakrotne nadawanie w ciągu XV w. prawa niemieckiego wsi Zaliwie, odnoszącego się nie do całości osiedla, lecz jego działów, będących w posiadaniu różnych właścicieli¹⁴. Następnie obserwujemy obok tendencji do powiększenia działów w obrębie wsi (drogą kupna przyległych użytków rolnych i komasacji rozproszonych)¹⁵ — również podziały własności¹⁶, nieuniknione w miarę wzrostu rodziny właściciela, jakkolwiek spotykamy się także — jak się wydaje — z własnością niezdziałoną¹⁷. Po trzecie — fakt rozdrobnienia włas-

¹² Są to następujące wsie: Kruszewo, Kownaty, Żelazowo, Komory (par. Korytnica), Strupiechowo, Orzechowo, Koszewnica (par. Czerwonka), Skubniewo (par. Grębkowo), Polikowo, Wyrzyki, Połazie-Ogrodzonałaka, Zawady pr. Liw.), Szczurowo (par. Pniewnik), Żukowo, Dąbrówka Wielka i Mała (par. Niwiska).

¹³ Do zapisów w Metryce Mazowieckiej, dotyczących poszczególnych wsi dotarłam przy pomocy kartoteki do Słownika Geograficzno-Historycznego Mazowsza, udostępnionej mi dzięki uprzejmości prof. dr A. W o l f f a.

¹⁴ Po raz pierwszy *ius theutonicum* objęło w 1419 r. działy dwu właścicieli z Zaliwia i jednego z Dąbrówki (MK 3, k. 20); nadane w 1447 r. prawo chełmińskie odnosi się do tych samych działów, obniżając w nich czynsz z łańów kmieciowych z 12 na 8 gr (MK 4, k. 57); natomiast w r. 1472 przywilej na prawo chełmińskie dotyczy już innego działu w obrębie tej wsi (MK 5, k. 170).

¹⁵ Dokument z 1450 r. (zachowany w dwu oblatkach z 1490 r.: MK 9, k. 185v i MK 18 k. 10v) mówi o ziemi przykupionej u szlachty z sąsiednich wsi: Chojeczna, Żukowa i Proszewa.

¹⁶ *Metryka Księstwa Mazowieckiego* (Metr. Ks. Maz.) t. II, Warszawa 1930, nr 359 (przypis).

¹⁷ 1450 r. „- Joannes, Nicolaus, Jacobus et Nicolaus dederunt sibi portionem ipsius [Bronissi de Yganya] insimul, alias p o s p o l u.“ MK 9, k. 186.

ności w omawianym okresie potwierdza duża liczba niezamożnej szlachty wykazana w poszczególnych wsiach, a zwłaszcza w Dąbrówce¹⁸.

Majątek Zaliwskich w dwudziestych latach XVI w. składał się z kilku indywidualnych fortun spokrewnionych ze sobą osób, a mianowicie synów Mikołaja Zaliwskiego, jednego z dziedziców wyżej wymienionych wsi¹⁹; w głównej mierze oparty był na dobrach związanych ze sprawowanymi przez Zaliwskich urzędami książęcymi i koronnymi. Ocenę omawianej fortuny powinno ułatwić krótkie wyliczenie posiadłości ziemskich każdej z tych osób.

Dzierżsław Zaliwski, kuchmistrz królewski²⁰, burgrabia zamku krakowskiego²¹ oraz podkomorzy ciechanowski²² otrzymuje w 1518 r. od książąt w dożywocie dobra dziedziczne odebrane Mikołajowi Nowodworskiemu, leżące na Mazowszu w paru kluczach. Są to następujące wsie: Nowydwór, Grabino, Olszewnica (w z. warszawskiej), Pokrzywnica, Piskornia, Niestępów, Lgniąca (w pow. nowomiejskim), Lachy, Drozdowo (w pow. rożańskim) oraz Wola Lubielska, Przetycz, Ostrekoło i Chrczonka (w pow. kamieńczukowskim). Z dobrami tymi związany był dochód z cła wodnego na Wiśle i Narwi²³. Poprzednio — w 1515 r. otrzymał również w dożywocie czynsz roczny (w wysokości 10 kop gr) z przewozu płockiego²⁴. Nie był to cały jego majątek; niewątpliwie z urzędami dworskimi łączyły się jeszcze jakieś dobra pozamazowieckie, których ślad napotykaemy we wsi Korabniki (w ziemi krakowskiej), dziedziczonej po śmierci Dzierżsława przez jego braci Michała, Feliksa i Piotra; wartość tej wsi w r. 1524 wynosiła 1000 fl.²⁵

Piotr Zaliwski, starosta warszawski²⁶, oprócz wiana żony — wsi Jurgi (w pow. ostrołęckim)²⁷ posiada nabyte w 1518 r. za sumę 500 kop gr pięć wsi w powiatach ostrowskim i rożańskim: Wąsewo, Brutki, Mokrylas, Kunino i Zbądz (Sbąsk?)²⁸.

Michał Zaliwski, tenutariusz Goszczyna²⁹, kasztelan i starosta liwski³⁰ oraz wojski warszawski³¹, oprócz Goszczyna trzymał przez pewien

¹⁸ We wsi tej w r. 1447 występuje 4 właścicieli (MK 4, k. 57), w 1476 r. 14 właścicieli (Kod. dypl. ks. Maz., nr 236) a na początku XVI w. blisko 30. Dla wsi tej zachował się charakterystyczny dokument oblatowany w 1526 r. w Metryce, zawierający zezwolenie ks. Janusza na odkupienie w tej wsi przez osobę trzecią danin miodu, wydany na rzecz dziedziców wsi Dąbrówki. Motyw zwolnienia jest wyraźny, książę zwalnia ich „--habens -- respectum ad defectus et oppressiones nobilium -- in solutione mellis nostri ex bonis suis -- [qui] ad inopia devenerunt -- volentes eos ut fideles subditos nostros in eorum statu et conditione nobili conservare --“ (MK 41, k. 127 v nn).

¹⁹ 1512 r. *Matricularum Regni Poloniae Summaria* (MRPS), wyd. T. Wierzbowski, t. IV, Warszawa 1910—1915, nr 10200.

²⁰ Tamże, loc. cit.

²¹ 1517 r. MRPS IV, nr 11271.

²² 1518 r. MK 32, k. 16v.

²³ Tamże, loc. cit.

²⁴ MRPS IV, nr 2495.

²⁵ Tamże, nr 14080.

²⁶ MK 32, k. 95v nn.

²⁷ Wieś ta zawierała 8 łanów o wartości w 1521 r. 100 kop. gr. MK 32, k. 95v.

²⁸ MK 32, k. 24v-25v.

²⁹ MRPS IV, nr 11667; prawdopodobnie nie tylko miasta, ale klucza późniejszych królewskich (w. 1571 r. w jego skład wchodziły wsie: Kozina, Będków i Długa Wola).

³⁰ MRPS IV, nr 14080 i MK 41, k. 42v.

³¹ MRPS IV, nry 16574, 17838, 19826.

czas w dzierzawie wójtostwo we wsi książęcej Piasecznie³² oraz (po wcieleniu Mazowsza do Korony) wieś królewską Niemojewice w ziemi czerokiej³³. Z własnych jego dóbr znamy wieś Fałęty w ziemi warszawskiej, która jednak odpadła od jego majątku po śmierci żony na rzecz krewnych³⁴.

Największą, jak się wydaje, fortunę posiadał Andrzej Zaliwski, kasztelan wiski, zmarły ok. 1521 r.³⁵. Dokument z 1522 r. przeprowadzający podział masy spadkowej pomiędzy jego braci informuje dość dokładnie o dobrach ziemskich jakie posiadał przy końcu swego życia³⁶. Były to dobra dziedziczne: Zaliwie, Żelkowo, Dąbrówka i Wołyniec, które powiększył drogą kupna i zamiany innych posiadłości o sąsiednie wsie: Proszewo i Wołę Proszewską (położone na płn. od Zaliwia)³⁷ oraz Chojeczno (na pld.-zach. od tych dóbr). Inne jego majątki leżały już poza obrębem ziemi liwskiej. Były to: wieś Lisy w ziemi wiskiej oraz tenuty dóbr książęcych, z których wspomniany dokument wymienia imiennie tylko kilka — Kamionkę, Wiśniewo i Turek³⁸ dodając, że kasztelan wiski posiadał 23 przywileje na wsie książęce. Finansową sytuację Andrzeja Zaliwskiego charakteryzuje fakt posiadania sum zastawnych na kamienicy książąt w Krakowie.

Jak wynika z powyższego, dobra ziemskie Zaliwskich, poza majątkiem Zaliwie, nie były skoncentrowane wyłącznie w ziemi liwskiej, lecz rozrzucone po całym Mazowszu, a nawet wychodziły poza jego granice; ponadto poważną ich część stanowiły nie dobra własne, ale dożywocia i dzierżawy. Wspomniany wyżej dokument 1522 r. zarządza w imieniu książąt zwrot dzierżaw oraz nabytych od szlachty dóbr dziedzicznych³⁹. Dążenie do realizacji tych postanowień można śledzić w wyrokach sądowych⁴⁰, ale aktualny stan posiadania Zaliwskich w II poł. XVI w. zaprzecza temu, jakoby egzekucję doprowadzono do końca. Można to stwierdzić przynajmniej na podstawie dóbr graniczących z Zaliwiem; w Chojecznie i Proszewie spotykamy w dalszym ciągu nazwiska Zaliwskich⁴¹. Zarówno w tych wsiach, jak w dobrach dziedzicznych znajdują się działki folwarczne, ale już w 1578 r. stan posiadania poszczególnych właścicieli nie przekracza kilku łąnów kmiecych. Obok szlachty folwarcznej spotykamy tam również zagrodową⁴². Komasacja tych dóbr, przeprowadzona w początkach XVI w.

³² MK 41, k. 42^v.

³³ MRPS IV, nr 23286.

³⁴ Tamże, nr 16734.

³⁵ Z tego roku pochodzi darowizna książąt Janusza i Stanisława uczyniona ob *remedium animae* Andrzeja Zaliwskiego, na rzecz wikariusza wieczystego i altarysty kolegiaty św. Jana w Warszawie, Jana Grochowskiego. MK 32, k. 99.

³⁶ MK 32, k. 125^v nn.

³⁷ Wsie te zostały nabyte za wójtostwo w Liwie oraz sumę 100 kop gr. MK 32, k. 191^v.

³⁸ W pow. warszawskim.

³⁹ Dotyczy to zarówno wsi Lisy w ziemi wiskiej, którą spadkobiercy — *debent restituere illis nobilibus, a quibus iure insolito extorta sunt*, jak również Proszewa, Woli Proszowskiej czy dóbr Chojeczno *quae praefatus olim Andreas Zallywsky a quadam nobili Czaplinska aquesivit* MK 32, k. 125^v nn.

⁴⁰ MK 32, k. 191^v.

⁴¹ Rej. 1578 r. Chojeczno Sibilaki AGAD ASK I ks. 27, k. 940, Chojeczno Piętki, k. 942, Proszewo, k. 943.

⁴² We wsi Dąbrówce Starej, tamże, k. 939.

przyniosła w efekcie niezbyt wielkie rezultaty, hamując jednak na pewien czas mocno zaawansowany już w XV w. proces rozdrabniania własności ziemskiej.

Trochę odmiennie wygląda sytuacja w dobrach, których właściciele nie byli zdolni do przeprowadzenia akcji komasacyjnej na większą skalę.

Punktem wyjścia rozwoju własności ziemskiej we wsi Kruszewiec była sprzedaż 60 łanów chełmińskich przez ks. Janusza I dziedzicom sąsiedniej wsi Górki. Transakcja ta została zawarta przed 1429 r.⁴³. Z treści dokumentu wynika, że sprzedaż dotyczyła nieosiadłych jeszcze łanów, ponieważ granice posiadłości wytyczone zostały w oparciu o elementy topograficzne (brzeg rz. Liw) oraz granice sąsiedniej wsi Korytnicy. Nierówny podział łanów pomiędzy dziesięciu dziedziców był zapewne uzależniony od ich możliwości finansowych w formie indywidualnych udziałów składających się na łączną sumę wartości ziemi⁴⁴. Należy przypuszczać, że nabywcy posiadali już jakieś działki w swojej posiadłości dziedzicznej, ale wielkość ich trudno określić; wnosząc z areалу wykazanego w obrębie wsi Górki w XVI w. nie mogły być one duże⁴⁵. W tych warunkach punkt ciężkości gospodarki ich właścicieli powinien przenieść się do nowonabytej posiadłości, zapewniającej poszczególnym właścicielom użytkowanie działów o wielkości 3—10 łanów.

Czy było tak w istocie? Można to stwierdzić odnośnie jednego 10-łanowego działu, którego pierwotnym właścicielem był Pełka. O pełnym zagospodarowaniu tego działu (w sensie wzięcia pod uprawę ziemi w maksymalnych granicach zakreślonych dokumentem sprzedaży) w ciągu XV w. i ekspansji jego właścicieli na sąsiednie obszary mówi dokument 1475 r. wystawiony przez ks. Konrada III z okazji sprzedaży synom tegoż Pełki 2 łanów chełmińskich przymiarków⁴⁶. Natomiast inny, 10-łanowy dział, będący w 1430 r. w posiadaniu trzech braci: Mikołaja, Adama i Jana już w kilka lat później zmienia swych właścicieli. Mikołaj w 1435 r. sprzedaje swoją część — 5 łanów — Tomaszowi i Janowi, braciom ze wsi Kęsy⁴⁷, a Jan w r. 1438 — Piotrowi i Wojciechowi ze wsi Rambiany⁴⁸. Ten ostatni dział ulega dalszemu rozdrobnieniu. Zostaje scedowany czterem synom nabywców, nieco później część jego nabywa Jan ze wsi Proszewo, odsprzedając ją następnie w r. 1447 właścicielom Kruszewca⁴⁹, część zaś kupuje Stanisław z Kruszewca odsprzedając Janowi z Żochowa⁵⁰. O tym, że dawni właściciele nie wyzbyli się zupełnie swego działu, może świadczyć

⁴³ Wpisano ją do Metryki w 1430 r., natomiast zawarto za życia ks. Janusza I, który zmarł w 1429 r. *Metr. Ks. Maz. t. II, nr 194.*

⁴⁴ Trzej nabywcy — Pełka, Czczey (?) i Petrusius otrzymują działki po 10 łanów, dwaj bracia Jaroslaus i Falislaus wspólnie 1 dział 10-łanowy, następni dwaj Derslaus i Przetpalca (?) również 10-łanowy, z zastrzeżeniem, że pierwszy z nich otrzymuje 2/3 całości (czyli 6²/3 łana) a drugi 1/3 (czyli 3¹/3 łana), pozostali trzej nabywcy Nicolaus, Adam i Joannes ostatni dział 10-łanowy. Tamże, loc. cit.

⁴⁵ Wynosi on zaledwie kilka łanów. ASK O I ks. 51, k. 4 i 7.

⁴⁶ — *duos mansos mensurae Chulmensis in hereditate Cruschewyecz, residuos ultra iura post emensurationem* —; MK 5, k. 179^v.

⁴⁷ MK 3, k. 169^v.

⁴⁸ MK 3, k. 219.

⁴⁹ MK 4, k. 55 nn.

⁵⁰ MK 4, k. 112.

wzmianka w księgach sądowych liwskich, wymieniająca w 1469 r. imię jednego z poprzednich właścicieli Kruszewca w związku z tą wsią⁵¹.

We wspomnianym wyżej dokumencie 1476 r. w Kruszewcu (Kruszewiec-Górki) obok Mikołaja Pełki (niewątpliwie spokrewnionego z pierwotnym właścicielem 10-łanowego działu — Pełką) występują jeszcze 8 osób, jako szlachta nie posiadająca kmieci⁵². W końcu XVI w. liczba właścicieli tego osiedla wynosi 23 osoby; jest to szlachta zagrodowa, siedząca na działach o wielkości od 5 mórg wzwyż, ale nie przekraczających 1 łana⁵³.

Drugim przykładem wsi drobnoszlacheckiej może być przysiółek wsi Kęsy o nazwie Kownaty Kęsy, który wyrósł na gruncie nadania książęcego w 1427 r. Pawłowi ze wsi Kęsy 10 łanów chełmińskiego lasu i zarosli, *quos Kownathi wlgariter appellat*⁵⁴. Wspomniany dokument z 1476 r. libertuje 5 szlachciców ze wsi Kownaty Kęsy, wraz z ich kmieciami⁵⁵, natomiast w końcu XVI w. wieś ta jest zamieszkała wyłącznie przez szlachtę zagrodową, siedzącą na działach o wielkości od 1/4 do 1 łana⁵⁶. Początkowe fazy kurczenia się indywidualnej własności ziemskiej do takiej wielkości, która raczej wyklucza istnienie w jej granicach nadziału kmiecego, można zaobserwować na podstawie transakcji operujących drobnymi, nie przekraczającymi 1 łana działami. Transakcje takie w omawianej wsi spotykamy już w ostatnim dziesięcioleciu XV w.⁵⁷.

Przechodząc do omówienia przyczyn takiego stanu rzeczy warto zwrócić uwagę na oddziaływanie wielu czynników w różnych okresach czasu na pozornie jednorodny proces rozkładu własności ziemskiej.

↓ Słusznie zwracano uwagę na to, że małe rozmiary nadań ziemi w obrębie nowopowstających wsi mazowieckich (rzadko przekraczające 10 łanów)⁵⁸ niejako determinowały późniejszy charakter tej własności, która była obliczona nie na zrab latyfundium, a na podstawie utrzymania jej właściciela z rodziną. Własność tę wiązano z osadnikiem kolonizującym niezasiedlone jeszcze obszary — odbiorcą nadania książęcego, udzielonego mu z motywów natury militarnej lub ekonomicznej⁵⁹. Przyjęcie na omawianym obszarze za jednostkę mierniczą łana chełmińskiego, mniejszego niż łan frankoński (rozpowszechniony w Małopolsce), być może również wynikało z liczenia się z realnymi możliwościami zagospodarowania obszaru, co wymagało znacznych inwestycji. Niepokojąca jest różnica w areale pomiędzy nadaniem a jego realizacją. Różnicę tę obserwujemy

⁵¹ K. T y m i e n i e c k i, *Sądownictwo w sprawach kmiecych a ustalenie się stanów na Mazowszu*, Poznań 1922, s. 35, przyp. 5.

⁵² --nobiles Martinus, Dobeslaus eius germanus, Nicolaus Pelka, Jacobus eius filiaſter, Joannes, Dobeslaus Falconis, Jeroslaus, Bartolomeus eius filius -- cum incolis --, *Kod. dypl. ks. Maz.*, nr 236.

⁵³ Górki Kruszewiec — ASK O I ks. 51, k. 8.

⁵⁴ *Metr. Ks. Maz. t. I*, nr 503.

⁵⁵ -- nobilis Alexius, Joannes, Martinus, Stanislaus, Martinus Pauli de Cownathy alias Kasshe -- cum kmetonibus -- *Kod. dypl. ks. Maz.*, nr 236

⁵⁶ ASK I ks. 51, k. 7v.

⁵⁷ MK 9, k. 213 i k. 218v.

⁵⁸ Wł. S m o l e Ń s k i, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908, s. 40 n. K. T y m i e n i e c k i, *Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego u schyłku wieków średnich*, Warszawa 1921, s. 327 n. Por. w tychże pracach omówienie starszej literatury przedmiotu.

⁵⁹ Wł. S m o l e Ń s k i, *op. cit.*, s. 44 nn.

zazwyczaj w postaci liczby łańów wykazanych w obrębie poszczególnych osiedli na podstawie późniejszych rejestrów podatkowych (poradnego i łańowego) — mniejszej, niż liczba łańów, na których zagospodarowanie zezwala dokument lokujący wieś. Jest to jednak zjawisko, będące wyrazem nie tylko specyfiki mazowieckiej ale chyba ogólnopolskiej i wymaga oddzielnych badań⁶⁰. W ziemi liwskiej nie ma ono zresztą charakteru katastrofalnego, jak np. w niektórych wsiach intensywnie kolonizowanego w XV w. północno-wschodniego Mazowsza⁶¹, co wydaje się wynikać z innego przebiegu akcji kolonizacyjnej w ziemi liwskiej. Trudno to stwierdzić na pewno wobec braku literatury przedmiotu, rozwarstwiającej na tym obszarze poszczególne fazy osadnictwa, wydaje się jednak, że w XV w. obserwujemy tu raczej proces kolonizacji wewnętrznej, w której biorą przede wszystkim udział dziedzice okolicznych, dawno zagospodarowanych i przeludnionych wsi.

Wracając do zagadnienia drobnych nadań — niewątpliwie należałoby starać się ustalić pozycję społeczną ich odbiorców. Przykłady podane wyżej zajmują się jednak wyłącznie dobrami, których XV-wieczni właściciele określani są przez dokumenty (1476 r.) jako szlachta. Wyizolowanie tych przykładów umożliwia ograniczenie obserwacji nad przypadającą na okres od schyłku XV do końca XVI w. ewolucją gospodarki rolnej szlacheckiej od majątku wyposażonego w nadziały kmiecie, dysponującego robocizną i czynszami, do form gospodarki własnej szlachty bezkmiecej. W związku z tym nasuwa się wniosek, że powstanie własności zagrodowej jest w omawianym okresie raczej zjawiskiem wtórnym, wiążącym się z pauperyzacją właścicieli i rozkładem średniej i drobnej własności. W tym wypadku bowiem trudno jest bezpośrednio wywodzić genezę szlachty zagrodowej z warstwy ludności o innej metryce społecznej niż szlachecka. Inaczej może wyglądać jej geneza w innych rejonach (na Mazowszu w okolicach starszego osadnictwa lub innych dzielnicach Polski) czy nawet w obrębie omawianej ziemi liwskiej, ale w okresie nieco wcześniejszym, przed stabilizacją przynależności stanowej jej mieszkańców⁶². Wydaje się natomiast, że intensyfikacja procesu rozdrabniania się własności ziemskiej

⁶⁰ W tej chwili można szukać wyjaśnienia w tym, że nadanie, posługujące się włóką jako jednostką mierniczą mierzy nią jeszcze niezagospodarowane rolniczo obszary (por. K. T y m i e n i e c k i, *Procesy*, s. 220), podczas gdy rejestry podatkowe ewidencjonują tylko areał orny, stanowiący część użytków wiejskich. Należy wziąć także w rachubę rozwijający się folwark, zwolniony od świadczeń skarbowych. Na sumę pierwotnego uposażenia wsi w ziemię mogą się także złożyć sąsiednie przysiółki, wydzielone w tym czasie od pierwotnego osiedla, a traktowane przez rejestry jako odrębne jednostki płatnicze.

⁶¹ W ziemi wiskiej nadania XV-wieczne zezwalały na zagospodarowanie większych przestrzeni, przekraczających często obszar 100 łańów np. we wsiach Jurzec (100 łańów), Rakowo-Boginie (107 łańów), Krzewo i Grodzanowo (ok. 130 łańów) — por. Wł. S m o l e Ń s k i, op. cit., s. 12 n. Natomiast rejestry podatkowe XVI w. wykazują w wymienionych wsiach minimalną w porównaniu z pierwotnym uposażeniem wsi w ziemię liczbę łańów. Por. A. P a w ł i Ń s k i, *Mazowsze*, s. 356-358.

⁶² Znany jest fakt, że na Mazowszu nastąpiła ona w późniejszym okresie niż w innych dzielnicach Polski. Por. K. T y m i e n i e c k i, *Procesy*, passim. O możliwości genezy szlachty zagrodowej z rycerstwa służebnego por. J. C h w a l i b i Ń s k a, *Ród Prusów w wiekach średnich*, „Roczniki Tow. Naukowego w Toruniu“ t. LII, Toruń 1948, s. 63. Autorka badając rozmieszczenie rodu Prusów, stwierdza występowanie jego potomków w XV w. również w ziemi liwskiej (we wsi Świętochowo).

i tworzenia gospodarstw bezkmięcych na przełomie XV—XVI w. i w ciągu XVI w. miała przede wszystkim podłoże ekonomiczne. Wchodziłyby tu w grę między innymi zagadnienie granicy opłacalności drobnych gospodarstw rolnych, w okresie gdy największe zyski zapewniają majątki skoncentrowane na produkcji zbożowej nastawionej na eksport i oparte na pracy pańszczyźnianej. Nasuwa się pytanie, czy własność ziemiska w ziemi liwskiej była na tyle rentowna, aby komasacja opłaciła się i zapewniła dochody płynące ze sprzedaży nadwyżek rolnych?

Należy zwrócić uwagę także na kształtowanie się cen ziemi już w XV w. (w obrębie tych samych wsi). O ile cena 60 łanów we wsi Kruszewiec przed 1430 r. wynosiła 24 kopy gr⁶³, to w dalszych latach sprzedano tam 5 łanów za cenę 26 kop gr⁶⁴, a w r. 1438 za 30 kop gr⁶⁵. Wydaje się, że na tak wielką różnicę mogło wpłynąć parę czynników: po pierwsze koszty inwestycyjne — osadzenie kmieci z ewentualnym udzieleniem im „załogi“⁶⁶ — oraz tendencja zwykłowa cen ziemi widoczna chociażby w różnicy między sumami płaconymi za dział tej samej wielkości w latach 1435—1438, spowodowana albo wzrostem zapotrzebowania na ziemię, albo dewaluacją pieniądza. Tendencję tę można obserwować w dalszych latach: cena 2 łanów przymiarków w 1475 r. wynosi 14 kop. gr, a na początku XVI w. cena ziemi wzrasta trzykrotnie⁶⁷. Rosnące ceny ziemi mogą być wykładnikiem zarówno jej rentowności, jak braku wolnej przestrzeni niezagospodarowanej. We wszystkich jednak wypadkach komasacja mogła być przeprowadzana przez ludzi posiadających na to dostateczne środki finansowe. Podobnie jak część szlachty z Kruszewca, również dziedzice z Zawad w 1475 r. nabywają od księcia przymiarki⁶⁸, powiększają także swój areał rolny w 1505 r. o 5 łanów w Jaczewie⁶⁹. Nie zawsze taka akcja dawała jednak rezultaty trwałe: wymienione tu wsie u schyłku XVI w. są typowymi drobnoszlacheckimi osiedlami o przewa-

⁶³ Metr. Ks. Maz. II, nr 194.

⁶⁴ MK, 3, k. 169v.

⁶⁵ MK 3, k. 219.

⁶⁶ Podobna proporcja między cenami ziemi niezagospodarowanej i uprawianej występowała wówczas i w innych rejonach Mazowsza. W ziemi ciechanowskiej cena włóki lasu, sprzedawanej przez księcia wynosi ok. 1 kopy gr (Metr. ks. Maz. II, nr 70 i 446), podczas gdy w transakcjach prywatnych cena ziemi waha się w granicach od 2—30 kop gr za 1 włókę; najwyższą cenę osiąga ziemia *cum omnibus utilitatibus* (tamże, nr 67 i 370). Podobnie w ziemi zakroczymskiej najwyższe sumy pobierano za włóki *cum omnibus utilitatibus et fructibus* (tamże, nr 325) oraz *locatos et possessos* (tamże, nr 60). W tym okresie czasu kmieć osadzony na 1 włóce otrzymywał na Mazowszu jako jednorazową „załogę“ od pana wsi przeciętnie 1 kopę gr, inwentarz żywy i martwy oraz zboże na zasiew. Por. K. T y m i e n i e c k i, *Procesy* s. 255.

⁶⁷ Otrzymujemy więc następujące ceny ziemi we wsi Kruszewcu (w przeliczeniu na grosze):

przed 1430 r. 1 włóka niezagospodarowana	— 24 gr
1435 r. 1 włóka zagospodarowana	— 312 gr
1438 r. 1 włóka zagospodarowana	— 360 gr
1475 r. 1 włóka zagospodarowana	— 420 gr

Natomiast we wsi Jaczewo w 1505 r. 5 włók kosztuje 100 kop gr czyli cena 1 włóki wynosi 1200 gr (MK 18, k. 237v).

⁶⁸ MK 5, k. 180v.

⁶⁹ MK 18, k. 237v.

dze szlachty zagrodowej⁷⁰. Kilkułanowe działy szlachty folwarcznej w Zaliwiu zarejestrowane w 1578 r. to — jak zostało wspomniane wcześniej — relikw większego klucza dóbr, który powstał na przełomie XV—XVI w. drogą akcji komasacyjnej. Stopień rozdrobnienia majątków w ziemi liwskiej jest, jak się wydaje, nie tylko prostym następstwem podziałów spowodowanych biologicznym powiększeniem się rodzin poszczególnych właścicieli, ale również niekorzystnej sytuacji gospodarczej średniej i drobnej własności ziemskiej w ciągu XVI w. Być może na niedorozwój tego typu gospodarstw rolnych wpływa również w pewnej mierze odległość od głównych arterii spławu zboża, zakreślając granice opłacalności produkcji zbożowej tylko do większych majątków. Rejestry komory wrocławskiej z lat 1555—1576 nie wykazują, aby eksport zboża z omawianego rejonu był prowadzony przez miasta⁷¹ lub drobnych właścicieli ziemskich. W rejestrach tych spotykamy natomiast dwudziestu kilku eksporterów; jest to szlachta folwarczna, która sama organizuje transport, korzystając ze zwolnień celnych obejmujących zboże *proprii laboris*. Szlachta ta ma kilkułanowe gospodarstwa w ziemi liwskiej, a często ponadto dobra poza jej obrębem: w ziemi czerskiej, warszawskiej, nurskiej czy płockiej, oraz poza granicami Mazowsza⁷². W paru wypadkach wymienione osoby wywożą z ziemi liwskiej zboże podlegające ocłeniu. Wydaje się, że zboże to pochodzi ze skupu od drobnej szlachty, dla której samodzielna organizacja transportu jest trudnym do rozwiązania problemem ze względu na konieczne wkłady finansowe, czy ze względu na małą opłacalność wywozu, wiążącą się z ograniczoną masą posiadanych nadwyżek rolnych. Skupywanie zboża przez szlachtę obserwujemy w XVI w. i na innych obszarach, np. w ziemi płockiej⁷³, a pośrednictwo tego rodzaju stwarzało dla drobnego producenta niekorzystne okoliczności (m.in. obciążenie produktu kosztem cła, możliwość wyzysku) niewątpliwie odbijające się ujemnie na cenie sprzedawanego zboża. Z drugiej strony drobna własność mogła dysponować tylko nikłą masą zboża na eksport, pochodzącą z małych folwarków. Przystawienie gospodarstw rolnych w kierunku zwiększenia produkcji zbożowej łączyło się zapewne głównie z powiększeniem folwarku szlacheckiego kosztem nadziałów kmiecych⁷⁴. Było to ryzykowne zwłaszcza dla drobnej własności, która uzyskując nieco większą przestrzeń uprawną rezygnowała częściowo z kmiecej siły roboczej, zastępując ją za-

⁷⁰ Jaczewo — 22 właścicieli (ASK I ks. 51, ks. k. 8^v). W rej. 1578 r. brak wsi Zawady. rejestr 1563 r. wykazuje we wsi Morzyno-Zawady 12 łańów w posiadaniu szlachty zagrodowej; por. A. Pawiński, *Mazowsze*, s. 415.

⁷¹ O słabym zainteresowaniu handlem zbożowym mieszczań tego rejonu świadczy fakt, że tylko w r. 1574 rejestry cła wodnego wymieniają dwu mieszczan z Liwu, wiozących ładunek zboża, który nie przekracza 15 łasztów. Por. *Regestra thelonie aquatici wladislaviensis*, s. 313, 316.

⁷² Piotr Broszkowski w pow. drohickim, Jakub Ciesielski w pow. stężyckim, Kasper Gumowski i Jan Krassowski w pow. wiskim, Leonard Kobylski i Mikołaj Szczawiński w pow. nurskim, Jerzy Olędzki w pow. kamieńczykowski, Mikołaj Wodyński w pow. czerskim, Jerz Zaliwski w pow. czerskim, ciechanowskim i ziemi płockiej. Por. *Regestra thelonie*, indeks.

⁷³ Województwo płockie ok. 1578 r. (w druku).

⁷⁴ Tamże. Na Mazowszu w 2 poł. XVI w. występuje nasilenie procesu przechodzenia łańów kmiecych na folwark. W ziemi liwskiej obserwujemy w latach 1563-69 10% ubytku łańów kmiecych. Por. J. Gieysztorowa, *Zmiany gospodarczo-społeczne wsi mazowieckiej w XVI w. w świetle sumariuszy poborowych*, „Przegląd Historyczny“ t. XLIX, 1958, nr 2.

pewne pańszczyzną lub najmem⁷⁵ spauperyzowanej ludności wiejskiej, której liczba w tym czasie na Mazowszu wzrastała, jednocześnie zwiększała się liczba łańów szlachty zagrodowej w ziemi liwskiej, osiągając w latach 1563-69 39%⁵⁶, a ok. 1578-r. przeszło 50% nadwyżki w porównaniu ze stanem z r. 1552. Można przypuszczać więc, że w pewnej mierze kulminacją likwidowania łańów kmiecych w obrębie drobnej jednostki gospodarczej (działu) była zamiana całego areалу rolnego na grunty własne szlachty. Proces ten, wiążący się z podcięciem dotychczasowych dochodów w postaci renty gruntowej — przy małej dochodowości produkcji rolnej drobnych gospodarstw — doprowadził ten typ własności szlacheckiej wcześniej do kryzysu ekonomicznego.

⁷⁵ Praca najemna w drobnych gospodarstwach rolnych mogła ograniczać się tylko do okresów żniw, zakładając, że w produkcji rolnej brała udział rodzina właściciela. Por. T. R u p p e r t o w a, *O szlachcie drobnej inaczej cząstkowej*, „Wisła“ II, 1888, s. 754—768.

⁷⁶ Por. I. Gieysztorowa, op. cit.